

EUROPA ORIENTALIS

STUDIA Z DZIEJÓW EUROPY WSCHODNIEJ

I PAŃSTW BAŁTYCKICH

9 (2018)

UNIWERSYTET
MIKOŁAJA KOPERNIKA
W TORUNIU

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Waldemar Rezmer (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) – redaktor naczelny, Zenonas Butkus (Vilniaus universitetas), Arūnas Gumuliauskas (Šiaulių universitetas), Ēriks Jēkabsons (Latvijas Universitāte), Zbigniew Karpus (Uniwersytet Mikołaja Kopernika), Michał Klimecki (Uniwersytet Mikołaja Kopernika), Maciej Krotofil (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) – zastępca redaktora naczelnego, Andreas Lawety (Institut für Kultur und Geschichte der Deutschen in Nordosteuropa in Lüneburg), Wojciech Materski (Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk), Eugeniusz Mironowicz (Uniwersytet w Białymstoku), Rimantas Sliužinskas (Klaipėdos universitetas), Jonas Vaičenonis (Vytauto Didžiojo universitetas), Александр Вабішчэвіч (Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна), Валерий Гальцов (Калининградский государственный университет), Леонид Горизонтов (Институт славяноведения РАН), Леонід Зашкілняк (Львівський національний університет імені Івана Франка), Ігор Ільющин (Київський славістичний університет), Ирина Никулина (Алтайский государственный технический университет им. И. И. Ползунова), Иван Патриляк (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), Владимир Романов (Тамбовский государственный университет), Сергей Токць (Гарадзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы)

SEKRETARZE REDAKCJI

Kamil Anduła, Antonina Kozyrska

RECENZENCI

prof. dr hab. Janusz Odziemkowski (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego – Warszawa, Polska), dr hab. Krzysztof Filipow, prof. nadzw. (Uniwersytet w Białymstoku – Białystok, Polska), prof. dr Eglė Keturakienė (Uniwersytet Wileński – Wilno, Litwa), dr hab. Maciej Krotofil (Uniwersytet Mikołaja Kopernika – Toruń, Polska), dr hab. Dorota Michaluk, prof. nadzw. (Uniwersytet Mikołaja Kopernika – Toruń, Polska), prof. dr Irina Nikulina (Алтайский Государственный Технический университет им. Ивана И. Ползунова – Барнаул, Алтайский Край – Россия), prof. dr Wasyl Orlyk (Centralnoukraiński Narodowy Uniwersytet Techniczny – Kropywnycki, Ukraina), prof. dr hab. Waldemar Rezmer (Uniwersytet Mikołaja Kopernika – Toruń, Polska), prof. dr Walerij Skubniewski (Алтайский Государственный Технический университет им. Ивана И. Ползунова – Барнаул, Алтайский Край – Россия), dr hab. Maria Ewa Szatlach, prof. nadzw. (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego – Bydgoszcz, Polska), prof. dr Jonas Vaičenonis (Uniwersytet Witolda Wielkiego – Kowno, Litwa), prof. dr hab. Wojciech Włodarkiewicz (Wojkowska Akademia Techniczna – Warszawa, Polska), prof. dr hab. Wołodymyr Trofymowycz (Narodowy Uniwersytet „Akademia Ostrogska” – Ostróg, Ukraina)

PROJEKT OKŁADKI

Anna Prego

Poglądy i opinie wyrażane na łamach „Europy Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” są wyłącznie poglądami i opiniami autorów i nie mogą być utożsamiane z poglądami i opiniami Redakcji.

Czasopismo jest wydawane na zasadach licencji niewyłącznej Creative Commons i dystrybuowane w wersji elektronicznej Open Accesess poprzez Akademicką Platformę Czasopism

© Copyright by Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Toruń 2018

ISSN 2081-8742

REDAKCJA: Wydział Nauk Historycznych
Instytut Historii i Archiwistyki, Zakład Historii Wojskowej
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

DRUK: Drukarnia Wydawnictwa Naukowego UMK

Spis treści

ARTYKUŁY

Наталя Пасічник

Йозеф Ланг: сучасний погляд на життєвий шлях та наукову спадщину професора Харківського університету 11

Маргарита Потупчик

Социокультурная деятельность польского населения Сибири в конце XIX–начале XX вв. 25

Андрій Чуткий

Останній голова Польського гуртка студентів Київського комерційного інституту Чеслав-Домінік Мадей: реконструкція біографії періоду студентства 35

Руслана Давидюк

Діяльність спецслужби УНР у волинському прикордонні (1926–1935 рр.) 63

Simonas Jazavita

The Change in Attitude of the Lithuanian Political Elite towards Poland in 1934–1939 81

Андрій Жив'юк

Колективні судові процеси над поляками в Рівненській області у 1939–1941 рр. 125

Inga Stepukonienė

The change of person's identity in the diaries of Baltic writers in exile: Zenta Maurinia's "Trinties tragizmas" ("Exile tragedy") and Jurgis Savickis' "Žemė dega" ("The ground is burning") 141

EUROPA ORIENTALIS 9 (2018)

Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich

ISSN 2081-8742

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2018.004>

Руслана Давидюк **Діяльність спецслужби УНР
у волинському прикордонні
(1926–1935 рр.)**

(Рівненський державний
гуманітарний університет –
Рівне, Україна)

Słowa kluczowe: Państwowe Centrum Ukraińskiej Republiki Ludowej; ukraińscy emigranci polityczni; służby specjalne; stacje wywiadowcze; obwód wołyński; Druga Rzeczpospolita.

Key words: The State Center of Ukrainian National Republic; Ukrainian political emigrants; secret service; reconnaissance spots; Volhynian voivodship; The second Commonwealth of Poland.

Внаслідок поразки революції 1917–1921 рр. на територію Другої Речі Посполитої спрямувалася потужна хвиля української політичної еміграції. Особливість її полягала у тому, що „на еміграцію вийшла «держава» – Державний Центр Української Народної Республіки, як всеукраїнський символ і фактичний речник державно-політичної суверенності українського народу”¹. О. Лотоцький вбачав завдання еміграції у збереженні „прапора, на якому написано – незалежна вільна та самостійна Україна”², й О. Шульгин уважав основним

¹ Я. Рудницький, *В 65-річчя екзилу уряду УНР (1920–1985)*, Онтаріо, 1985, с. 5.

² О. Лотоцький, *Шляхи української державности*, „Українська нива” 1927, 28 січня, ч. 4, с. 1.

„боротьбу за державність і самостійність, за права наших меншостей, за єдність, соборність нації”³.

У цій боротьбі важливе значення відводилося унерівській спецслужбі, яка активізувалася після травневого перевороту 1926 р. Утворений Генеральний штаб Міністерства військових справ екзильного уряду охоплював три секції (відділи): 1-ша – організаційна – опікувалася реєстрацією та підготовкою українського вояцтва, 2-га підтримувала нелегальні зв’язки з УСРР та її населенням, 3-тя виготовляла та перекидала на радянський бік пропагандистські матеріали⁴. Українські розвідувальні пункти й унерівська агентура підтримувалися II відділом польського Генерального штабу, що акумулював усю інформаційно-розвідницьку діяльність.

Перед спецслужбою УНР стояли, насамперед, завдання воєнно-розвідувального характеру: вивчення політичної й економічної обстановки, здобуття інформації про дислокацію загонів Червоної армії, стану охорони державного кордону, провадження пропагандистсько-інформаційної роботи серед населення УСРР. Така діяльність вимагала засилення агентів через мережу спеціальних розвідувальних пунктів, організованих у прикордонні, що мали поширювати на радянській стороні друковану продукцію, здобувати необхідну інформацію про ситуацію в УСРР⁵. Мережею таких пунктів опікувався Іван Литвиненко, уродженець с. Хоружівка на Сумщині, учасник Першої світової війни, командир Запорізької дивізії Армії УНР, який перебував у таборах для інтернованих, закінчив 1922 р. спеціальні чотиримісячні курси командного складу Армії УНР⁶.

Звільнившись з табору інтернованих у 1924 р., І. Литвиненко приїхав до м. Острога, поселившись у свого побратима Костя Смовського (на той час керівника відділу Українського центрального комітету

³ О. Шульгин, *Державність чи гайдамащина?*, Париж 1931, с. 15.

⁴ С. Литвин, *Вбивство С. Петлюри і ГПУ: до історіографії проблеми*, „З архівів ГПУ-НКВД-КДБ” 2000, № 2/4, с. 404–405; *Спецслужби УНР 20–30-років минулого століття в архівних документах розвідки*, Київ 2017, с. 7.

⁵ А. Жив’юк, *Діяльність контрольно-розвідувального пункту військової спецслужби Державного центру УНР в екзилі у Рівному на Волині (20–30-і роки XX ст.)*, „Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії”, Рівне 2008, вип. 14, с. 109–114.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), Київ, ф. 5, спр. 10418, арк. 3–4, 16–18, 28–29, 65.

(УЦК) в Острозі). Однак не зміг знайти роботи і був виселений поліцією як такий, що не мав права проживати у прикордонній зоні⁷.

За сприянням генерал-хорунжого Генштабу УНР В. Сальського, у жовтні 1924 р. отримав право азилу⁸, був залучений Миколою Чеботарівим до розвідувальної роботи⁹.

Наступного 1925 р., Іван Литвиненко знову перебрався на Волинь, поселився у садибі головного капелана Армії УНР Павла Пащевського у с. Бабин Рівненського повіту. Саме тут зосереджувалася, очолювана генерал-хорунжим Армії УНР Євгеном Білецьким, колонія військових емігрантів, що працювали на місцевій цукроварні. Із вересня 1925 до лютого 1926 р. І. Литвиненко трудився на цукроварні у м. Шпанові згаданого вище повіту¹⁰. Проживання у місцях найбільшого скупчення унерівських емігрантів, колишніх інтернованих військових, уможливлювало налагодження нових контактів, відновлення колишніх зв'язків. Це підтверджує факт, що працівники Шпанівської цукроварні, військові емігранти Олекса Матух, Михайло Позлацаний, Дмитро Задорожний, Сергій Полікша, Василь Павловський та інші тісно співпрацювали з І. Литвиненком¹¹. О. Матух, згодом осівши у с. Дядьковичі Рівненського повіту, М. Позлацаний – у с. Гуменники того ж повіту, мали власні крамниці¹², що значно полегшувало важливу для розвідувальної діяльності комунікацію з різними людьми. Водночас, як засвідчують матеріали Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ), часто ці контакти ставали відомими і радянським спецслужбам.

Офіційним співробітником розвідувального відділу УНР у Варшаві І. Литвиненко став у 1927 р.¹³ У червні цього року під прізвищем Івана Даниловича Морозенка очолив розвідувальний пункт у Могилянах

⁷ Ibidem, арк. 67–68.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ у Львові), ф. 580, оп. 1, спр. 482, арк. 1–2.

⁹ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 10418, арк. 3.

¹⁰ Ibidem, арк. 96.

¹¹ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 275–276.

¹² ГДА СБУ, Рівне, ф. П, спр. 5219, арк. 43; Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф. 46, оп. 9, спр. 4041, арк. 15.

¹³ Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. 30, оп. 20, спр. 845, арк. 28.

поблизу Острога, а з осені 1928 р. до 1935 р. – контрольнo-розвідувальний пункт у Рівному¹⁴. У Могилянах І. Литвиненко співпрацював із сотником Юхимом Огородником, відомим під іменем „Петриченко”¹⁵, який у 1928–1931 рр. продовжив керування розвідпунктом¹⁶, водночас працюючи у кооперації. Висловимо здогадку, що мова йде про того Юхима Огородника, який народився 1884 р. у с. Мурафа Ямпільського повіту, у міжвоєнний час жив у Могилянах та займався кооперацією. У роки німецько-радянської війни був призначений директором народної школи. 7 жовтня 1944 р. за належність до УПА був засуджений Військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області до 20 р. каторжних робіт з конфіскацією майна і 5 р. втрати громадянських прав. Помер 22 січня 1954 р. у Степлазі¹⁷.

Поселившись у Рівному, Іван Литвиненко у листопаді 1928 р. очолив місцевий відділ УЦК, змінивши на цій посаді Данила Ковпаненка¹⁸. На зборах 21 травня 1933 р. вчергове був переобраний на цю посаду. Очолюючи місцевий осередок емігрантів, І. Литвиненко долучився до громадської роботи, що давало можливість спілкування з емігрантами, місцевими людьми, польськими урядовцями. У 1931 р. він очолив Український громадський комітет із ушанування пам’яті С. Петлюри в Рівному, сприяв проведенню академії на честь Головного отамана, на якій були присутні понад 500 осіб, серед них – Тадеуш Голувко та Генрик Юзевський у супроводі інших польських чиновників¹⁹. Виступав І. Литвиненко ініціатором збірки пожертв на Бібліотеку ім. Симона Петлюри у Парижі, надіславши у лютому 1933 р. світлину академії на честь Головного отамана в Рівному та переказав кошти в розмірі 47,55 фр. і 40 румунських лей²⁰.

Під керівництвом І. Литвиненка при філії УЦК у Рівному виник спеціальний комітет для встановлення пам’ятника отаманові Василю-

¹⁴ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 10418, арк. 3, 13 зв., 70, 286, 322; В. Сідак, Т. Вронська, *Спецслужба держави без території: люди, події, факти*, Київ 2003, с. 62.

¹⁵ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 273.

¹⁶ Т. Вронська, *Діяльність польської розвідки на теренах УСРР у 20-і роки ХХ ст.* „Ucrainica Polonica”, Київ – Житомир 2008, вип. 2, с. 91.

¹⁷ ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 8192, арк. 7, 10, 36.

¹⁸ Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2, оп. 1, спр. 597, арк. 87; Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 29, арк. 913.

¹⁹ *Академія пам’яті С. Петлюри*, „Українська нива” 1931, 10 червня, ч. 19, с. 1.

²⁰ „Тризуб” 1933, 16 квітня, ч. 16–7, с. 14–15.

ві Тютюннику, який помер у Рівному у грудні 1918 р. від тифу. Упродовж періоду 1929–1931 рр. зусиллями комітету зібрали 736,70 зл. на території Польщі, 40 лей – Румунії. Усього ж було зібрано близько 900 зл., що дозволило встановити на місцевому дубенському цвинтарі обеліск В. Тютюнникові, урочиста посвята якого відбулася 14 жовтня 1931 р.²¹ Місцевий відділ УЦК під керівництвом І. Литвиненка намагався морально та матеріально допомагати нужденним емігрантам, організовував похорони одиноких побратимів²². 2 вересня 1934 р. збори членів рівненської філії УЦК обрали Литвиненка делегатом на III еміграційний з'їзд у Варшаві²³.

Радянські спецслужби, будучи добре поінформованими про діяльність уенерівської розвідки у прикордонні, описували Литвиненка-Морозенка так: „на вигляд йому 35–38 років, середнього зросту, кремезний, брюнет, носить вуса над усією верхньою губою – підстрижені по краях, одягнутий в чорний штатський костюм, очі карі, носить сіре літнє пальто і сіру мягку шляпу”, „постійно курить трубку”²⁴. Повідомлялося, що Литвиненко „має широке коло знайомств серед вищих кіл суспільства. Дуже часто його можна бачити серед військових і поліцейських. В емігрантських колах він відіграє помітну роль”²⁵.

У Рівному Іван Литвиненко-Морозенко винаймав квартиру в помічника нотаріуса Степана Кулія. Згодом, орієнтовно в 1934–1935 рр., мешкав у домовласника Ільвіцького. Після встановлення у 1939 р. радянської влади господаря його першої квартири заарештували. На слідстві він стверджував, що знав І. Морозенка як агронома (так було записано в домовій книзі), а серед його постійних відвідувачів називав власника книгарні Андрія Мартинюка, адвокатів Миколу Багринівського й Івана Корноухова, бухгалтера магістрату Данила Ковпаненка, працівника податкового відділу магістрату, згодом інкасатора електростанції Василя Проказюка, працівника електростанції Степа-

²¹ А. В. Панахида на могилі отамана Василя Тютюнника в Рівному, „Українська нива” 1931, 30 жовтня, ч. 32, с. 2; „Тризуб” 1932, 17 січня, ч. 2–3, с. 28; 10 липня, ч. 28–9, с. 41–42.

²² Є. Круківський, *Сотник Микола Сак*, „Тризуб” 1933, 8 жовтня, ч. 36, с. 24–25; Г. Литвиненко, *Микола Миколаєнко*, „Тризуб” 1934, 25 травня, ч. 19–20, с. 29–30.

²³ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 69, арк. 218 зв.

²⁴ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 280–281.

²⁵ *Ibidem*, с. 289.

на Письменного. Усі вони, крім А. Мартинюка, належали до середовища наддніпрянської еміграції міста²⁶.

Як засвідчують документи ГДА СЗРУ, у Рівному І. Литвиненко-Морозенко тісно співпрацював із членами мистецького товариства²⁷. Мова йде про „Літературно-мистецького товариство ім. Лесі Українки” (трапляється назва „Літературно-артистичне товариство ім. Лесі Українки”), зареєстроване воєводським урядом 2 грудня 1927 р.²⁸ Ініціаторами товариства були наддніпрянці Микола Багринівський, Данило Ковпаненко, Іван Корноухов, останній і очолив цю мистецьку організацію. Функції секретаря виконували по чергово Сергій Полікша, Данило Ковпаненко, до складу режисерської управи входив Василь Павловський, членом правління був художник Петро Зінченко, режисером – Андрій Дубиновський. Статут товариства підписали, крім уже згаданих, емігранти Полікарп Бульба, Борис Веселовський, Володимир Беньак, Євген Колодяжний, Станіслава Томкович, Василь Сочинський²⁹. Радянська розвідка інформувала про тісні контакти І. Литвиненка з П. Бульбою, використання аптеки останнього для необхідних зустрічей. Як також про комунікацію із відомим кооператором Євгеном Архипенком, який у 1930 р. переїхав до Рівного, працював бухгалтером у споживчому кооперативі та влаштувався на друге півріччя викладати природознавство у молодших класах української приватної гімназії³⁰.

Робота згаданого вище мистецького товариства обмежувалася постановками аматорських вистав, вечорів, сценок, які проводилися переважно у приватних помешканнях симпатиків організації³¹. Опоередковано інформацію про координування роботи діячів „Літературно-мистецького товариства ім. Лесі Українки” із уенерівською розвідкою підтверджує факт, що 16 квітня 1935 р. Рада товариства ухвалила

²⁶ А. Жив'юк, *ор. cit.*, с. 109–114; Держархів Рівненської обл., ф. Р–2771, оп. 2, спр. 4187, арк. 10.

²⁷ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 89.

²⁸ Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 840, арк. 5, 52.

²⁹ Р. Давидюк, *Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства*, Львів – Рівне 2016, с. 527.

³⁰ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних...*, с. 279, 286, 288.

³¹ Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 840, арк. 17, 18, 23.

рішення про самоліквідацію³², відтак її існування співпадає у часі із перебуванням у Рівному І. Литвиненка та функціонуванням тут контрольно-розвідувального пункту.

І. Литвиненко здійснював загальне керівництво розвідувальними пунктами УНР у Могилянах, Корці, Костополі, Острозі, Ланівцях, зі 1928 р. – у Гусятині та Барсуках. Періодично ці пункти змінювали свою дислокацію, до 1935 р. залишився лише один пункт – у Рівному³³. Агенти поділялися на три категорії: розвідники, резиденти, кур'єри. Кур'єри переходили кордон вночі, як правило зі зброєю, яку могли застосувати у спробі їх затримання на радянському боці. Кожен кур'єр, розвідник чи резидент мав свій особистий номер³⁴, зокрема Іван Королько, уродженець с. Глодоси Єлизаветградського повіту, який за завданням В. Недайкаші та І. Литвиненка переходив на радянський бік мав номер 420³⁵. І. Королько кілька разів переходив польсько-радянський кордон, доки не був затриманий у 1930 р. більшовиками та перевербований ними, отримавши псевдо „Переконаний”. У 1932 р. І. Королька викрили як агента ДПУ і вбили у лісі поблизу Рівного³⁶.

Для переходу кордону уенерівською агентурою І. Литвиненко отримував перепустки від польської бригадної розвідки³⁷. Як стверджував він на допиті, до агентури залучали дві основні групи людей: 1) некваліфікованих, малописьменних і 2) кваліфікованих і ділових за своїми рисами характеру осіб, часто із середовища інтелігенції. Перших, зазвичай, використовували для переправлення за кордон антирадянських листівок, газет, поширення їх на радянській території серед родичів і знайомих або для просто розкидання на радянському боці. Такі агенти надсилали листи в заклеєних конвертах із радянськими поштовими марками на адреси тих, хто проживав у Радянській Україні. Ква-

³² Ibidem, арк. 59.

³³ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 10418, арк. 105; В. Сідак, *Особливості розвідувальної діяльності військової спецслужби Державного Центру УНР в екзилі у міжвоєнний період*, „Воєнна історія” 2002, №3–4, http://www.warhistory.ukrlife.org/3_4_02_9.htm [01.11.2016].

³⁴ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 8, 12, 23.

³⁵ Держархів Рівненської обл., ф. Р 2771, оп. 2, спр. 791, арк. 50–53.

³⁶ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ), ф. 1, спр. 7246, арк. 334–335.

³⁷ В. Сідак, Т. Вронська, *op. cit.*, с. 69.

ліфіковану агентуру, здебільшого, залучали до вербування агентів для розвідки УНР. Вони мали проводити антирадянську агітацію, поширювати відомості про повернення уряду УНР, інформувати про його роботу в еміграції. У разі організованого повстання було заплановано, що ці люди очолять місцеві органи влади. У своїй роботі агенти мусили дотримуватися чітких правил конспірації, працюючи за „системою трійок”³⁸.

Для пошуку можливої агентури Іван Литвиненко через сотника Василя Раєвського, який проживав у Сарнах, а згодом у с. Цепцевичі, налагодив контакти із групою польської молоді³⁹. За дорученням уенерівської розвідки та узгодження дій з польськими прикордонниками, на радянську територію ходив Тарас Бульба-Боровець, збираючи інформацію про колективізацію і Голодомор в УСРР, підтверджуючи її речовими доказами⁴⁰. 2 вересня 1934 р. за підписом Івана Литвиненка було підготовлено „Меморандум Української політичної еміграції Рівненського повіту на Волині в Польщі” до секретаріату Ліги націй у Женеві, в якому наголошувалося: „апелюємо в ім’я засад людскости до всіх Культурних Народів Світу, представлених у Лізі Націй – зупинити свою високу увагу на мільйонах трупів українців планово вимордованих московітами”⁴¹.

Архівні документи засвідчують, що працівники уенерівської спецслужби залучали до розвідувальної діяльності селян, які перейшли радянсько-польський кордон, втікаючи від колективізації, переважно українців, хоча були серед них і поляки, для прикладу Адам Войцеховський, Микола Войцеховський. Двоє згаданих поляків та шестеро українців у 1930 р., не бажаючи вступати у колгосп у с. Печиводи Ганнопільського району на Житомирщині, нелегально перейшли кордон та добровільно зголосилися у відділ КОПу у Корці. Після допиту, триденного перебування під вартою, всі були звільнені з умовою, що за кожного поручиться хтось із місцевих жителів. Поселившись у м. Корець, були залучені до розвідувальної роботи представником уенерів-

³⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 10418, арк. 129–130.

³⁹ Держархів Рівненської обл., ф. Р–2771, оп. 2, спр. 791, арк. 15.

⁴⁰ Т. Бульба-Боровець, *Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади*, Вінніпег 1981, с. 36, 39.

⁴¹ Держархів Волинської обл., ф. 199, оп. 2, спр. 2, арк. 122–123.

ської спецслужби Гальчевським, якого знали під іменем Орловського⁴². Згодом кілька разів ходили на радянську територію, поширювали там листівки, розкидаючи їх по дорозі, підкладаючи під копиці сіна, передаючи селянам. Один із таких „рейдів” тривав 16 днів⁴³. Для поширення літератури у прикордонних районах використовували агентів на транспорті, на поїздах, що курсували зі Здолбунова⁴⁴. Зауважмо, що про згаданих вище осіб, що втекли у Польщу, через своїх інформаторів знали більшовицькі спецслужби, встановивши після цього контроль за їхніми родинами⁴⁵.

Часто агенти, переправлені на радянський бік, більше не поверталися: затримувалися радянськими прикордонниками, арештовувалися чи перевербовувалися. Іноземний відділ Державного політичного управління (ІНО ДПУ) (рос. – Иностранный отдел Государственного политического управления – ИНО ГПУ) УСРР повідомляв, що у червні 1930 р. Славутський прикордонний загін затримав „Любов Оскілко, дочку відомого отамана, ліквідованого нами. Вона направлялася від Івана Морозенка до Василя Пелешука, резидента УНР у Києві, що стало приводом до ліквідації останнього як провокатора”⁴⁶.

Утворений у 1927 р. контрольно-розвідувальний пункт у Корці очолював повстанський отаман Орел, сотник Армії УНР Яків Гальчевський. Більшовицький уряд неодноразово вимагав від поляків його видачі, здійснював провокації, внаслідок чого той змушений був змінити прізвище на Войнаровський. 1930 р. Я. Гальчевський за контрактом пішов служити в польське військо⁴⁷. Із 1931 до 1933 р. розвідувальний пункт у Корці, а згодом резидентуру в Острозі очолював Яків Галюк-Малиновський (Маєвський). За інформацією ДПУ, працюючи у Корці він ніби-то „скрутив голову з пам’ятника Пілсудському, за що був переведений в Острог, хоча поляки вимагали цілковитого відсторонення”⁴⁸. Попри налагодження співпраці із секретарем філії УЦК

⁴² ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 16037, арк. 20–21.

⁴³ Ibidem, арк. 25.

⁴⁴ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 47.

⁴⁵ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 12617, т. 1, арк. 171–172.

⁴⁶ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 69.

⁴⁷ А. Руккас, *Яків Гальчевський – український офіцер у війську Польському міжвоєнного періоду*, „Молода нація” 2000, № 4, с. 101.

⁴⁸ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 30.

в Острозі Костем Климовичем⁴⁹, до Маєвського (Майського) критично ставилися інші емігранти, зокрема адміністративний старшина Армії УНР, учасник двох Зимових походів Оникій Богун⁵⁰. Врешті Я. Малиновського перевели у Болгарію⁵¹, який невдовзі фактично став представником Міністерства військових справ УНР у цій країні. Боротьба за лідерство та грошове забезпечення спровокована ним призвела до роз'єднання унерівської еміграції в Болгарії⁵².

З 1933 р. начальником розвідувального пункту у Корці став Олександр Недзвецький, підполковник мазепинського кінного полку 2-ї Волинської дивізії, відомий під прізвиськом Гавронський (Фургонський), який відійшов від роботи через фінансові проблеми⁵³. Його наступником став Микола Шаховський (Стаховський), уродженець Полтавської губернії, хорунжий Армії УНР, який, за інформацією ДПУ, намагався „залучати до роботи ідейних українців, не вірить втікачам, підозрює їх у дворушництві”⁵⁴.

Очільником розвідпункту в Костополі від червня 1927 р. до червня 1928 р. був Андрій Дідковський, відомий як „Дорошенко”, чи Куприненко Андрій Григорович. Уродженець с. Дідковичі на Житомирщині, за освітою вчитель, у період революції був старшиною з особливих доручень ставки Головного отамана Симона Петлюри, співпрацював з М. Чеботарівим. Хорунжий армії УНР, учасник Волинської повстанчої організації на чолі з П. Петриком, перебував у таборі інтернованих у Каліші. Працював на каменоломні в Яновій Долині, згодом на будівництві доріг. ДПУ характеризувало його як „обережного і енергійного розвідника”, повідомляло, що він матеріально підтримує матір, яка живе в Дідковичах, листується з дружиною, висланою в Іркутськ, та те, що один його брат розстріляний, інший засланий на Соловки⁵⁵.

⁴⁹ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 51, арк. 85–85 зв.; ф. Р–2771, оп. 2, спр. 4233 у 2 т., т. 1, арк. 148.

⁵⁰ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 51, арк. 85 зв.

⁵¹ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 7.

⁵² В. Власенко, В. Гузун, *Національно-демократичне середовище міжвоєнної української еміграції в країнах Південно-Східної Європи*, „Сумська старовина” 2016, № XLVIII, с. 38.

⁵³ ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 16037, арк. 2.

⁵⁴ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 82.

⁵⁵ *Ibidem*, с. 155.

Інформація більшовиків про те, що Дідковський „по характеру дуже добрий, незважаючи на свій суворий вигляд, старається допомагати емігрантам”⁵⁶, корелюється тим, що у його будинку у Костополі завжди знаходили прихисток утікачі від голоду з Радянської України, ті, кого більшовики переслідували як куркулів⁵⁷.

Будучи членом костопільської філії УЦК, очолюваної хорунжим Армії УНР Степаном Рощинським, Андрій Дідковський налагодив співпрацю з кооперативом „Поміч”, який засновували емігранти⁵⁸.

З Дідковським підтримувала зв'язок група емігрантів із Берестовця, зокрема Матвій Мозговий, Теодосій Молдаваненко, Олексій Кмет-Кметик та ін.⁵⁹ Останній для налагодження контактів із емігрантами мандрував селами як перукар, імовірно, виконуючи таким чином розвідувальні завдання. За однією інформацією Кмет-Кметик пішов на радянську сторону у 1933 р. за завданням Дідковського і не повернувся⁶⁰. Органи ДПУ ще у 1931 р. інформували про листування Кмет-Кметика із сином, який жив в УСРР і ніби-то збирався до нього йти⁶¹.

Тісно контактував Андрій Дідковський із вже згаданим вище Василем Недайкашею⁶², очільником розвідувального сектора „Наступ” II секції Генштабу Міністерства військових справ екзильного уряду⁶³. М. Лівицький писав, що В. Недайкаша 1927 р. нелегально переходив радянсько-польський кордон, „мав контакти з національними опозиціонерами в лавах КП(б)У, бачився з Панасом Любченком”⁶⁴. Крім того, він переправляв на радянський бік листівки, журнали й іншу літературу⁶⁵. Оселившись у Польщі, В. Недайкаша близько року працював репетитором сина священика с. Кричильськ, згодом жив у Сар-

⁵⁶ Ibidem, с. 156.

⁵⁷ Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 721, арк. 29.

⁵⁸ Ibidem, арк. 4.

⁵⁹ Ibidem, арк. 38, 46 зв.

⁶⁰ Ibidem, арк. 38–38 зв.

⁶¹ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 160.

⁶² Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 721, арк. 10, 27.

⁶³ В. Сідак, Т. Вронська, *op. cit.*, с. 40, 59.

⁶⁴ М. Лівицький, *ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками*, Мюнхен–Філадельфія, 1984, с. 28–29.

⁶⁵ Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 791, арк. 51.

нах на квартирі сотника Василя Раєвського⁶⁶, а з 1935 р. за завданням розвідки виїхав до Франції⁶⁷.

Резидентом у Барсуках, Ланівцях з 1927 р. був колишній повстанський отаман, уповноважений УЦК на Збараський повіт Яків Водяний⁶⁸. Він діяв під безпосереднім керівництвом очільника II секції Генштабу військового міністерства В. Змієнка, відмовившись від роботи під орудою І. Литвиненка, лише час від часу отримував від нього інструкції⁶⁹. Усі інші контрольно-розвідувальні пункти функціювали під загальним керівництвом Івана Литвиненка-Морозенка, звітували йому про виконану роботу. Коли інформація становила підвищений інтерес, агента викликали до контрольного пункту, а іноді навіть до вищого керівництва розвідки у Варшаву. Утім, траплялося, що військове міністерство перекидало агентів на територію УСРР без погодження з керівником контрольно-розвідувального пункту в Рівному.

Для послаблення супротивника ДПУ намагалося розкласти уєнерівську розвідку зсередини, тому зосереджувало увагу на проведенні глибокої агентурної роботи. Так, перед завербованим 1932 р. жителем с. Юзефин Корецької гміни Никифором Гринчуком поставили завдання „вербовки резидента петлюрівської розвідки у Корці Фургонського-Недзвецького”. Однак той завдання не виконав і в березні 1933 р. був затриманий Славутським прикордонним загonom та звинувачений у зв'язках із „резидентом петлюрівської розвідки в Корці і його агентами Палієм, Якубовським, Трофимчуком та ін.”, а також у переходах польсько-радянського кордону для шпигування. 20 червня 1933 р. ОН при колегії ДПУ УСРР ув'язнила Н. Гринчука на три роки⁷⁰.

Емігранта Якова Бондаренка, який із табору Щипйорно прибув на цукроварню с. Бабин, а згодом оселився в Корці, загітував до співпраці з радянською розвідкою брат його дружини, місцевий мешканець Дмитро Наумець. На радянський бік Я. Бондаренко переходив 5–6 разів⁷¹. У „Меморандумі”, за підписом уповноваженого іноземного від-

⁶⁶ Ibidem, арк. 15, 18 зв., 22, 27.

⁶⁷ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 10418, арк. 271.

⁶⁸ *Самоорганізація та громадське життя української еміграції в Польщі (друга половина 1925 р. – 1 вересня 1926 р.)*, „Вісті УЦК” 1926, жовтень, ч. 5, с. 11.

⁶⁹ В. Сідак, Т. Вронська, *op. cit.*, с. 65.

⁷⁰ ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 2985, арк. 25–28.

⁷¹ Ibidem, спр. 5219, арк. 48–49 зв.

ділу 20-го Славутського прикордонного загону ДПУ йдеться про те, що завербований у 1930 р. колишній петлюрівець Яків Бондаренко себе не виправдав. За підозрою у дворушництві секретний політичний відділ почав перевірку, встановивши, що Степан Тимошук, Дмитро Наумець та Яків Бондаренко контактували зі службовцями 3-го батальйону КОП, за їхнім завдання переходили на радянський бік, а „Бондаренко підтримував зв'язки з петлюрівцями”⁷². Співробітники Славутського прикордонного загону 17 березня 1931 р. заарештували Я. Бондаренка. За вироком Трійки при Колегії ДПУ УСРР 2 грудня 1931 р. його було ув'язнено на 10 років у концтаборі⁷³.

До агентурної роботи намагалися залучати жителів волинського прикордоння різні спецслужби. У 1925–1930 рр. за винагороду працював на радянську розвідку Федір Петренко, колишній комендант петлюрівської армії, що мешкав у Здолбунові⁷⁴. Отримав завдання збирати інформацію про політико-моральний стан населення, рух польських військ, їхню дислокацію, стан доріг, телефонну сітку Пилип Усик (псевдонім „Нікітченко”), котрий часто переходив кордон на ділянці між Корцем і Бабином⁷⁵.

У подвійній агентурній діяльності звинувачували жителя Здолбунівського повіту Івана Романюка. Завербований 1933 р. розвідкою II батальйону КОП в Острозі, проінструктований поляками про порядок користування спеціальним хімічним складом тайнопису, він у червні 1934 р. перейшов на радянський бік із завданням залучити до роботи своїх родичів із с. Нетішин Славутського району. Після цього І. Романюк мав осісти за визначеною адресою в УСРР і підтримувати подальший зв'язок поштою. Згодом І. Романюка перевербували більшовицькі спецслужби: він став секретним співробітником 20-го Славутського прикордонного загону НКВС⁷⁶.

Про аналогічні ситуації розповідав Литвиненко-Морозенко на допитах у 1945 р.: „Хоча я направляв цілий ряд агентів-вербувальників [...] але успіху вони не мали, так як були перехоплені радянською роз-

⁷² Ibidem, арк. 73.

⁷³ Ibidem, арк. 50–63.

⁷⁴ Держархів Рівненської обл., ф. Р–2771, оп. 2, спр. 3663, арк. 7–12.

⁷⁵ Ibidem, спр. 3793, арк. 22–24.

⁷⁶ ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 3283, арк. 1, 27–28, 30.

відкою і пізніше стали двійниками”⁷⁷. Зрозуміло, що, перебуваючи під тиском слідчих органів НКВС, Литвиненко намагався применшити значення своєї розвідувальної роботи, проте безсумнівним видається те, що радянська зовнішня розвідка провадила активну діяльність щодо знешкодження своїх опонентів, зокрема шляхом їхнього перевербування⁷⁸. Хоча, подекуди, зустрічалися і зворотні процеси. У січні 1932 р. за завданням уенерівської розвідки пішов на співпрацю з ДПУ Іван Байдак, уповноважений УЦК по Здолбунівському повіту⁷⁹. Проте у квітні 1933 р. більшовики прийшли до висновку про його дворушництво, тому намагалися викликати для ліквідації, але невдало⁸⁰.

У 1928 р. працівники органів ДПУ розглядали можливості завербувати на свій бік І. Литвиненка, позаяк характеризували його не як політика, а як „українця-націоналіста”, людину, яка має матеріальні проблеми і мріє повернутися в Україну. Розуміючи, що шансів на успішну вербовку небагато, вони все ж обмірковували використати для цього агента, якого б Литвиненко добре знав і який мав би „солідне уенерівське минуле”, був „поворотником”⁸¹. Загалом, більшість емігрантів УНР, незважаючи на внутрішні суперечності, об’єднувала антибільшовицька позиція. Розмірковуючи про цілі своєї роботи, І. Литвиненко, за словами його дружини Галини Шпігельман, казав: „ми відкриваємо очі Європі на більшовицьку реальність, підтримуємо до деякої міри національний дух в народі на цьому та іншому боці кордону [...]”⁸².

Після ліквідації центрального контрольно-розвідувального пункту в Рівному І. Литвиненка-Морозенка відкликали до Варшави, де він перебував у розпорядженні В. Змієнка, а 24 січня 1936 р. виїхав до Української Станиці у м. Каліш⁸³. Діяльність 2-ї секції було призупинено з 1 січня 1936 р., агентурну мережу на території радянської України законсервовано до слушного моменту для нового антибільшовицького виступу.

⁷⁷ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 10418, арк. 131.

⁷⁸ *Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали*, упоряд. В. Верстюк, В. Скальський, Я. Файзулін, Київ 2011, с. 11.

⁷⁹ ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 7246, т. 1, арк. 129, 332.

⁸⁰ *Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах...*, с. 69.

⁸¹ *Ibidem*, с. 269–270.

⁸² ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 10418, арк. 287.

⁸³ *Ibidem*, арк. 57, 290.

Таким чином, територія Волинського воєводства, як прикордонного, мала особливе значення у протистоянні української, польської та радянської спецслужб. Після травневого перевороту 1926 р. тут було налагоджено функціонування мережі спеціальних розвідувальних пунктів під керівництвом Івана Литвиненка, з яким співпрацювала значна частина українських політичних емігрантів. Водночас на цій території діяла значна частина перевербованих чи подвійних агентів, для багатьох із яких ця робота стала засобом фінансового виживання. Ускладнювало ситуацію недостатнє дотримання правил конспірації, брак досвіду, внутрішні суперечності та добра підготовка радянських спецслужб, які часто працювали на випередження.

Streszczenie

Działalność służb specjalnych URL na pograniczu wołyńskim (1926–1935)

Artykuł dotyczy specyfiki działalności służb specjalnych Państwowego Centrum Ukrainskiej Republiki Ludowej na uchodźstwie na Wołyniu w latach 1926–1935. Analizie poddano funkcjonowanie sieci specjalnych jednostek wywiadowczych pod kierownictwem Iwana Litwinienki, którego pracę kontrolował polski wywiad. Wskazano główne kierunki i formy działania służby specjalnej URL w regionie, udowodniono, że współpracowała z nią znaczna część ukraińskich emigrantów politycznych. Ustalono, że niewystarczające przestrzeganie zasad konspiracji, brak doświadczenia, wewnętrzne sprzeczności i dobre przygotowanie sowieckiej służby wywiadowczej skomplikowało sytuację na Wołyniu, gdzie działała znaczna część „odwróconych” lub podwójnych agentów.

Summary

Activity of UNR secret services in Volhynian frontier (1926–1935)

In the research article the particularity of The State Center of Ukrainian National Republic secret services activity in exile in Volhynian voivodship from 1926 to 1935 is regarded. The functioning of a system of special reconnaissance spots under auspices of Ivan Lytvynenko, the work of which the polish reconnaissance inspected was analyzed. The main areas and forms of activities of UNR's secret services in the region were studied out, it was proved that great number of Ukrainian political emigrants collaborated with them.

It was deduced that low keeping to the rules of conspiracy, lack of experience, inner discords, good practice of Soviet secret services complicated the situation in Volhynian frontier, where a great number of converted or double agents worked.

Bibliografia

I. Źródła

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), Київ, ф. 5, спр. 10418.

ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 2985.

ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 3283.

ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 5219.

ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 8192.

ГДА СБУ, Рівне, ф. П., спр. 16037.

Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ), ф. 1, спр. 7246, т. 1.

ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 12617, т. 1.

Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф. 46, оп. 9, спр. 4041.

Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2, оп. 1, спр. 597.

Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. 30, оп. 20, спр. 840.

Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 845.

Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 29.

Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 51.

Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 69.

Держархів Волинської обл., ф. 199, оп. 2, спр. 2.

Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 721.

Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 791.

Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3663.

Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3793.

Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4187.

Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4233 у 2 т., т. 1.

Лівицький Микола, *ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками*, Мюнхен-Філадельфія 1984.

Спецслужби УНР 20–30-років минулого сторіччя в архівних документах розвідки, Київ 2017.

Бульба-Боровець Тарас, *Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади*, Вінніпег 1981.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ у Львові), ф. 580, оп. 1, спр. 482.

Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. *Документи і матеріали*, упоряд. Владислав Верстюк, Віталій Скальський, Ярослав Файзулін, Київ 2011.

II. Prasa

А. В., *Панахида на могилі отамана Василя Тютюнника в Рівному*, „Українська нива” 1931, 30 жовтня, ч. 32, с. 2.

Академія пам'яти С. Петлюри, „Українська нива” 1931, 10 червня, ч. 19, с. 1.

Круківський Є., *Сотник Микола Сак*, „Тризуб” 1933, 8 жовтня, ч. 36, с. 24–25.

Литвиненко Г., *Микола Миколаєнко*, „Тризуб” 1934, 25 травня, ч. 19–20, с. 29–30.

Лотоцький О., *Шляхи української державности*, „Українська нива” 1927, 28 січня, ч. 4, с. 1.

Самоорганізація та громадське життя української еміграції в Польщі (друга половина 1925 р.–1 вересня 1926 р.), „Вісті УЦК” 1926, жовтень, ч. 5, с. 11.

„Тризуб”, 1932, 17 січня, ч. 2–3, с. 28.

„Тризуб”, 1932, 10 липня, ч. 28–9, с. 41–42.

„Тризуб”, 1933, 16 квітня, ч. 16–7, с. 14–15.

III. Opracowania

Власенко В., Гузун В., *Національно-демократичне середовище міжвоєнної української еміграції в країнах Південно-Східної Європи*, „Сумська старовина” 2016, № XLVIII, с. 25–49.

Вронська Т., *Діяльність польської розвідки на теренах УСРР у 20-і роки ХХ ст.*, „Ucrainica Polonica”, Київ – Житомир 2008, вип. 2, с. 85–98.

Давидюк Р., *Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства*, Львів–Рівне 2016.

Жив'юк А., *Діяльність контрольно-розвідувального пункту військової спецслужби Державного центру УНР в екзилі у Рівному на Волині (20–30-і роки ХХ ст.)*, „Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії”, Рівне 2008 вип. 14, с. 109–114.

Литвин С., *Вбивство С. Петлюри і ГПУ: до історіографії проблеми*, „3 архівів ГПУ-НКВД-КДБ” 2000, № 2/4, с. 404–405.

Рудницький Я., *В 65-річчя екзилу уряду УНР (1920–1985)*, Онтаріо 1985.

Руккас А., *Яків Гальчевський – український офіцер у війську Польському міжвоєнного періоду*, „Молода нація” 2000, № 4, с. 93–128.

Сідак В., Вронська Т., *Спецслужба держави без території: люди, події, факти*, Київ 2003.

Сідак В., *Особливості розвідувальної діяльності військової спецслужби Державного Центру УНР в екзилі у міжвоєнний період*, „Воєнна історія” 2002, №3–4, http://www.warhistory.ukrlife.org/3_4_02_9.htm [01.11.2016].

Шульгин О., *Державність чи гайдамащина?*, Париж 1931.